العادل منسوب الى لعنته والجبال وبنا الى العناية وغيره **سوال** تابع مجتهد کے
را اگر حدیثی صحیح صریح غیر منسوخ مخالف قول امام خود برسد عمل بر حدیث نماید
یا بر قول امام و اگر عمل بر قول امام کند و حدیث را ترک سازد حال او
عند الله چیست بیان کنید این مسئله را از اقوال فقهاء عظام و صوفیه کرام
بتوفیق الله الملک العلام **جواب** وقتیکه کسی حدیث صحیح صریح غیر منسوخ یابد
عمل بر حدیث نمودن او را واجب است بلکه از عبارات هدایه و غایة البیان و
بحر الرائق و در مختار و عنایه و غیره که بالا مذکور شد مفهوم می شود که اگر حدیث
صریح هم نباشد بلکه احتمال تاویل یا نسخ داشته باشد و اطلاع بر تاویل و نسخ آن
نشود آن وقت هم غیر مجتهد را عمل بر ظاهر آن حدیث کردن واجب است و
استفتا از کدام مفتی و مجتهد لازم نیست نزدیک امام اعظم و محمد رحمهما الله و
نزد ابی یوسف رح نیز و وقتیکه عامی جاهل محض نباشد همین حکم است و هر که حدیث یا
آیه معارض قول امام خود را ترک سازد و عمل بر قول امام خود کند شیخ اکبر محی الدین
بن العربی رضی الله عنه که از علماء ابرار و امام صوفیه کبار است آنکس را در کتاب
فتوحات مکیه گمراه و خارج از دین خدا نوشته است حیث قال اذا صح الحدیث و
عارضه قول صاحب او امام فلا سبیل الى العدول عن الحدیث و ترک قول
ذلک الامام و الصاحب للخبر ثم قال ولا یجوز ترک آیة او خبر صحیح لقول صاحب
او امام و من یفعل ذلک فقد ضل ضلالا مبینا و خرج عن دین الله انتهی **وقال**
الشیخ عبد الوهاب الشعرانی فی مشارق الانوار القدسیة و سمعت سیدی

عبد الوهاب الشعرانی فی الیواقیت والجواہر روی عن ابی حنیفۃ رح انہ کان یقول لا ینبغی لمن لم یعرف دلیلی ان یفتی بکلامی وکان الامام مالک رح یقول ما من احد الا وماخوذ من کلامہ ومردود علیہ الا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وروی الحاکم والبیہقی عن الشافعی رح انہ کان یقول اذا صح الحدیث فہو مذہبی وفی روایۃ اذا رایتم کلامی یخالف الحدیث فاعملوا بالحدیث واضربوا کلامی بالحائط وکان الامام احمد رح یقول لیس لاحد مع اللہ ورسولہ کلام لا تقلدنی ولا تقلدن مالکا ولا الاوزاعی ولا النخعی ولا غیرہم وخذ الاحکام من حیث اخذوا من الکتاب والسنۃ انتہی **وقال** السیوطی رح فی کتابہ الرد علی من اخلد الی الارض معزیا الی کتاب التلخیص بل اباح مالک وابو حنیفۃ او الشافعی رضی اللہ عنہم قط لاحد تقلیدہم حاشا للہ من ہذا بل وانہم قد نہوا عن ذلک ومنعوا منہ ولم یفسحوا لاحد فیہ انتہی ؕ وفی روضۃ العلما عن الامام ابی حنیفۃ رح اترکوا قولی بخبر الرسول وخبر الصحابۃ وروی الخطیب باسنادہ ان الدارکی من الشافعیۃ کان ربما یفتی بغیر مذہب الشافعی وابی حنیفۃ فیقال لہ ہذا یخالف قولہما فیقول ویلکم حدیث فلان عن فلان عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم ہکذا والاخذ بالحدیث اولی من الاخذ بقولہما اذا خالفاہ ؕ مصنف قاموس شیخ مجد الدین کہ سر حلقہ افضلا متاخرین واز نقاد محدثین ست در صراط المستقیم نوشتہ کہ در باب عبادات اعتقاد کلی بر آن کند بعض برانچہ از حضرت نبوت صلی اللہ علیہ وسلم بصحت رسیدہ ست واز خلاف زید وعمرو نہ اندیشد انتہی **وقدوۃ** المحدثین ابن حزم رحمۃ اللہ علیہ این چنین تقلید را کہ کسی حدیث صحیح را متروک سازد وبر مسایل قیاسیہ امام خود عمل نماید حرام نوشتہ

والهامش منه بيّن لا اشكال فيه وانه لم يجد لنفسه ولو ادنى [illegible]

محمودة [illegible] وقد تبع غير سبيل المؤمنين نعوذ بالله من هذه المنزلة انتهى

وقال في كتاب ابطال التقليد انما حدث التقليد في القرن الرابع والتعصب

بعد ان لم يكن في الدين فيما نقول فان الصحابة ادركوا العالم بالنص في ذلك

وهذا باطل وقد تخلف الصحابة والتابعون والعلماء الى الذين جعل بعضهم اولى

بالاتباع من بعض وحكى في ابطال التقليدات القائلين به مقرون على انفسهم

بالبطلان لان كل طائفة من الحنفية والمالكية والشافعية مقرة بان التقليد لا يحل وان ائمتهم

الثلاثة قد نهوا عن تقليدهم ثم مع ذلك قد قلدوهم وهذا التعجب حيث اقروا ببطلان التقليد

ثم دانوا بالتقليد والشافعية مجمعون على ان جميع اهل عصر الصحابة لم يكن فيهم واحد فما فوقه

يقلد صاحبا اكبر منه فيأخذ قوله كله وان جميع اهل عصر التابعين لم يكن فيهم واحد فما فوقه

يقلد صاحبا اكبر منه فيأخذ كله وهكذا تابعوا التابعين فصح يقينا ان هؤلاء المقلدين الذين

يخالفون من تقدمه قد خالفوا اجماع الامة كلها متيقنين وهذا عظيم جدا والتقليد الذي

حدث بابي حنيفة ومالك والشافعي بان يقلد دون ابي بكر وعمر وعثمان وعلي وابن

مسعود وابن عباس وعائشة ودون سعيد بن المسيب والزهري والنخعي والشعبي

وعطاء وطاوس والحسن البصري رضي الله عنهم انتهى **وقال** امام الفقهاء

والمحدثين الشعراني ابو شامة في كتاب المؤمل وقد حرم الفقهاء انفسهم النظر في

كتب الحديث والآثار ورغبت عن علمها وعن فهمها مطالعة الكتب الفقهية المصنفة من تجريد

وتهذيب لاقوال ائمتهم ... في التخريج اقوال من سبقهم من متأخري الفقهاء و

٥

باسه علامة الدهر وحجة الله الشيخ المحدث ولي الله في رسالة عقد الجيد في احكام الاجتهاد
والتقليد اعلم ان تقليد المجتهد على وجهين واجب وحرام فاحدهما ان يكون من
اتباع الرواية ولو دلالة تفصيله ان الجاهل بالكتاب والسنة لا يستطيع التتبع و
لا الاستنباط فكان وظيفته ان يسأل فقيها ما حكم رسول الله صلى الله عليه وآله
وسلم في مسئلة كذا وكذا بلا تعيين فاذا اخبر اتبعه سواء كان ماخوذا من صريح نص
او مستنبطا منه او مقيسا على النصوص فكل ذلك راجع الى الرواية عنه صلى الله
عليه وآله وسلم ولو دلالة وهذا قد اتفقت الامة على صحته قرنا بعد قرن وامارة
هذا التقليد ان يكون عمله بقول المجتهد كالمشروط بكونه موافقا للسنة فلا يزال متفحصا
من السنة بقدر الامكان فمتى ظهر الحديث يخالف قوله نبذه واخذ بالحديث و
اليه اشار الائمة قال الشافعي رح اذا صح الحديث فاعملوا بالحديث واضربوا كلامي
بالحائط وذكر اقوال مالك وابي حنيفة واحمد مثله قال والوجه الثاني ان يظن بفقيه انه
بلغ الغاية القصوى فلا يمكن ان يخطي فمهما بلغه حديث صحيح صريح يخالف مقالته لم يتركه و
ظن انه لما قلده كلفه الله بمقالته وكان كالسفيه المحجور فان بلغه حديث استيقن بصحته
لم يقبله لكون ذمته مشغولة بالتقليد فهذا اعتقاد فاسد وقول كاسد ليس له شاهد
من النقل والعقل وما كان احد من القرون السابقة يفعل ذلك وقد كذب في ظنه
من ليس بمعصوم معصوما او في ظنه ان الله تعالى كلفه بقوله وان ذمته مشغولة بتقليده و
في مثله نزل قوله تعالى وانا على آثارهم مقتدون وهل كالتحريفات الملل السابقة الا
من هذا الوجه وقال في رسالته الفارسية المسماة بالمقالة المرضية في الوصية والنصيحة

اتباع ہوا بعد جاءک العلم الآیۃ انتہی وغیرہ در ہمان کتاب زیر آیہ کریمہ بل نتبع ما الفینا
علیہ آباءنا فرمودہ کہ درین آیہ اشارہ است بابطال تقلید بدو طریق اول
آنکہ از مقلد باید پرسید کہ ہر کرا تقلید میکنی نزد تو محق است یا نہ اگر محق بودن
او را می شناسی پس با وجود احتمال مبطل بودن او چرا او را تقلید میکنی و
اگر محق بودن او را می شناسی پس بکدام دلیل می شناسی اگر بتقلید دیگر
می شناسی سخن دران خواہد رفت و تسلسل لازم خواہد آمد و اگر بعقل خود
شناسی پس آنرا در معرفت حق صرف نمیکنی و عار تقلید بر خود گوارا می داری
طریق دوم آنکہ کسی را کہ تقلید می کنی اگر این مسئلہ را او ہم بتقلید دانستہ است
پس تقلید وقتی تمام شود کہ تو ہم آن مسئلہ را بہمان دلیل بدانی والا مخالف
او باشی نہ مقلد و چون تو ہم آن مسئلہ را بدلیل دانستی تقلید ضائع شد انتہی
ومحدث اکمل فقیہ بےبدل عالم باعمل واصل الی اللہ شہید فی سبیل اللہ
حضرت مولانا اسمعیل علیہ الرحمۃ در کتاب صراط المستقیم نوشتہ کہ در اعمال
اتباع مذاہب اربعہ کہ رایج در تمام اہل اسلام است بہتر و خوب است لیکن علم
پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم منحصر در علم یک شخص از مجتہدین نداند بلکہ علم نبوی
منتشر در آفاق گردیدہ بموجب مقتضیات وقت بہر کس رسیدہ و بعد ازان
کہ کتب مصنف شدہ جمعیت آن علوم ظاہر گشتہ پس در ہر مسئلہ کہ حدیث
صحیح صریح غیر منسوخ یابد اتباع ہیچ مجتہد دران نکند و اہل حدیث را مقتدای
خود شناسد و بدل محبت ایشان دارد و تعظیم ایشان لازم شمرد کہ حاملان

مذهب اوست واگر فتوی نرسید وعمل او موافق مذهب کسی از مجتهدین افتاد
آن هم کفایت میکند قال فی البحر الرائق لو احتجم او اغتاب وظن انه یفطر ثم اکل
ان لم یستفت فقیها ولا بلغه الخبر فعلیه الکفارة لانه مجرد جهل وانه لیس بعذر فی
دار الاسلام وان استفتی فقیهاً فافتاه لا کفارة علیه لان العامی یجب علیه
تقلید العالم اذا کان یعتمد علی فتواه فکان معذوراً فیما صنع وان کان المفتی
مخطیاً فیما افتی انتهی وفیه ایضاً فی باب قضاء الفوائت کان عامیاً لیس
له مذهب معین فمذهبه فتوی المفتی کما صرحوا به فان افتاه حنفی اعاد العصر والمغرب
وان افتاه شافعی فلا یعیدهما ولا عبرة برایه وان لم یستفت وصادف الصحة
علی مذهب مجتهد اجزاه ولا اعادة علیه انتهی وشیخنا ملک العلماء مولانا
عبد العلی قدس سره بر ایجاب مذهبی از مذاهب اربعه رد بمبالغه تمام واطلاق
تشریع شرع جدید بر آن فرموده وفرموده که مخالف اجماع صحابه رضوان الله علیهم
است حیث قال فی شرح المسلم لا واجب الا ما اوجبه الله تعالی وله الحکم و
لم یوجب علی احدٍ ان یتمذهب بمذهب رجل من الائمة فایجابه تشریع شرع جدید وقال
ما قلنا عن العراقی انعقد الاجماع علی ان من اسلم فله ان یقلد من شاء من العلماء
من غیر حجر واجمع الصحابة علی ان من استفتی ابابکر وعمر امیری المومنین فله ان
یستفتی اباهریرة ومعاذ بن جبل وغیرهما ویعمل بقولهم من غیر نکیر فمن ادعی
رفع هذین الاجماعین فعلیه البیان عبارات کتب دیگر علماء رحمهم الله که بالا مذکور شد همه دلالت
میدارد بر همین مدعی واکثر عبارات کتب اصول براین دلالت میکند اگر همه را

بحث را واجب کردن و از تتبع آیات و احادیث اعراض نمودن شرک

ست العیاذ بالله من ذلک **سوال سوم** بعد التزام یک مذهب انتقال

از آن بمذهب دیگر صحیح است یا نه و آنچه در بعض فتاوی حنفیه نوشته است

که اگر شافعی انتقال بمذهب حنفی کند او را خلعت داده شود و اگر حنفی

انتقال بمذهب شافعی نماید او را تعزیر کرده شود دلیل آن چیست و

اگر مقلد فقیه است و علم تفسیر و حدیث و فقه و اصول میدارد و او را اگر

ترجیح مذهب دیگر علماء در کدام مسئله از روی دلایل واضح شود در آن

مسئله انتقال از مذهب امام خود لازم است یا نه **جواب** انتقال از

مذهبی بمذهب دیگر بشرطیکه بقصد تلهی نباشد درست است قال شیخنا ملک العلماء

مولانا عبد العلی قدس سره فی شرح المسلم لایجب الاستمرار ای علی من

التزم مذهبا معینا و یصح الانتقال و هذا هو الحق الذی ینبغی ان یؤمن و

یعتقد به لکن ینبغی ان لایکون الانتقال للتلهی فان التلهی حرام قطعا

فی التمذهب کان او فی غیره انتهی **وقال** السیوطی فی جزیل المواهب

الانتقال من مذهب الی مذهب هو جایز کما جزم به الرافعی و تبعه النووی

و قال فی الروضة اذا دونت المذاهب فهل یجوز للمقلد ان ینتقل من مذهبه

الی مذهب ان قلنا یلزمه الاجتهاد فی طلب الاعلم و غلب علی ظنه ان

الثانی اعلم فینبغی ان یجوز بل یجب وان خیرناه فینبغی ان یجوز ایضا کما

لو قلد فی القبلة هذا ایاما و هذا ایاما انتهی و آنکه اگر حنفی انتقال بمذهب

٩

الشیخ ولی اللہ فی کتابہ عقد الجید من ظهر علیه ظهوراً بیّناً ان النبی صلی اللہ علیه وآله وسلم امر بکذا او نهی عن کذا وانه لیس بمنسوخ اما بان یتتبع الاحادیث واقوال المخالف والموافق فی المسئلة فلا یجد لها نسخاً او بان یری جماً غفیراً من المتبحرین فی العلم یذهبون الیه ویری المخالف له لا یحتج الا بقیاس او استنباط او نحو ذلک فحینئذ لا سبب لمخالفة حدیث النبی صلی اللہ علیه وآله وسلم الا نفاق خفی او حمق جلی وهذا هو الذی اشار الیه الشیخ عز الدین بن عبد السلام حیث قال ومن عجب العجب ان الفقهاء المقلدین یقف احدهم علی ضعف ماخذ امامه بحیث لا یجد لضعفه مدفعاً وهو مع ذلک یقلده فیه ویترک من شهد الکتاب والسنة والاقیسة الصحیحة لمذهبهم جموداً علی تقلید امامه بل یتحیل لدفع ظاهر الکتاب والسنة ویتاولهما بالتاویلات البعیدة الباطلة. قال ولم یزل الناس یسألون من اتفق من العلماء من غیر تقیید لمذهب ولا انکار علی احد من السائلین الی ان ظهرت هذه المذاهب ومتعصبوها من المقلدین فان احدهم یتبع امامه مع بعد مذهبه عن الادلة مقلداً له فیما قال کانه نبی ارسل وهذا نأی عن الحق وبعد عن الصواب لا یرضی به احد من اولی الالباب وقال الامام ابو شامه ینبغی لمن اشتغل بالفقه ان لا یقتصر علی مذهب امام ویعتقد فی کل مسئلة صحة ما کان اقرب الی دلالة الکتاب والسنة والمحکمة وذلک سهل علیه اذا کان اتقن معظم العلوم المتقدمة ولیجتنب التعصب والنظر فی طرائق الخلاف فانها مضیعة للزمان الخ

سوال ما قولکم رحمکم اللہ اندرین مسئلہ کہ کسی را قدرت اجتہاد فی کل المسائل نباشد لیکن او را قدرت

معرفة الكتاب الخ وقال الشيخ ابن نجيم فى شرح المنار بعد والشروط انما
هى فى حق المجتهد المطلق الذى يفتى فى جميع الاحكام واما المجتهد فى حكم دون
حكم فعليه معرفة ما يتعلق بذلك الحكم انتهى بعد ومجتهد فى بعض المسايل در
آنچه قدرت اجتهاد ميدارد عمل بر اجتهاد خود كند و در آنچه قدرت اجتهاد
نمى دارد تقليد مجتهد مطلق نمايد قال فى المسلم وشرحه غير المجتهد المطلق يلزمه
تقليد مجتهد ما من المجتهدين المطلقين ليعمل بفتواه وان كان المكلف مجتهدا فى
بعض المسايل من الفقه وفى بعض العلوم كالفرايض فعلى القول بتجزى
الاجتهاد وهو الحق يلزمه التقليد فيما لا يقدر على الاجتهاد ليعمل بفتوى غيره
وهكذا قال ابن الهمام وابن نجيم سوال آنچه در عوام بلكه در بعضى خواص انام
مشهور گشته ست كه اجتهاد فى المذهب بر علامه نسفى ختم شد و اجتهاد مطلق
بر مجتهدين اربعه ختم گرديد اكنون كسى اگرچه علم تفسير و حديث و فقه و
اصول بخوبى داشته باشد هرگز او را اجتهاد در كدام مسئله درست
نيست و تقليد بر او واجب ست اين سخن مجرد دعوى ست يا كدام
دليل و برهان هم بر آن قايم ست و بعد انقراض زمان مجتهدين اربعه
علماء ديگر اجتهاد فى بعض المسايل يا اجتهاد مطلق فى كل المسايل
نموده اند يا نه جواب حكم اختتام اجتهاد مطلق بر ائمه اربعه و اختتام
اجتهاد فى المذهب بر علامه نسفى تعصب بحت ست و رجم بالغيب
محض خالى از دلايل و براهين ست بلكه ناشى از ضلال مبين اختيار

11

هذا كله هوس من هوساتهم لم یاتوا بدلیل ولا یعبا بکلامهم وانما هم من الذین حکم الحدیث انهم افتوا بغیر علم فضلوا واضلوا ولم یفهموا ان هذا اخبار بالغیب فی خمس لا یعلمهن الا الله تعالی انتهی * وبعد ائمه اربعه جمعی از علما بدرجه اجتهاد مطلق ومستقل رسیده اند واحداث مذاهب جدید نموده ومذهب بعضی از انها شیوع یافته مثل ابی ثور که از ائمه مشهورین ومجتهد مستقل بود وقال الامام النووی فی تهذیب الاسماء واللغات هو صاحب مذهب مستقل وقال الامام الیافعی فی تاریخه انه احد الاعلام وبرع فی العلم ولم یقلد احداً وقال الذهبی هو الامام المجتهد المستقل وقال النسائی هو ثقة مامون احد الفقهاء وقال ابن حبان کان احد ائمة الدنیا فقهاً وعلماً وورعاً وفضلاً ودر اسماء الفقها نوشته که وی اول تابع ابی حنیفه رح بود من بعد بمذهب امام شافعی انتقال کرد پس از ان برتبه اجتهاد مستقل رسید ومذهبش شایع گشت واتباع او بسیار بودند چنانچه جنید بغدادی در اول امر بر مذهب او بود تا قرن خامس اتباع او بکثرت بودند انتهی * ومثل محمد بن اسمعیل بخاری رح که صاحب مذهب مستقل بود چنانچه رملی رح او را مجتهد مستقل نوشته وحافظ عسقلانی از ابی مصعب رحمه الله نقل کرده که محمد بن اسمعیل افقه عندنا وابصر بالحدیث من احمد بن حنبل وعنه قال لو ادرکت مالکاً ونظرت الی وجهه ووجه محمد بن اسمعیل لقلت کلاهما واحد فی الفقه والحدیث وقال قتیبة بن سعید جالست الفقهاء والزهاد والعباد وما رایت منذ عقلت مثل محمد بن اسمعیل وهو فی زمانه کعمر

۱۳

انتهى ومثل ابى جعفر محمد بن جرير طبرى كه صاحب مذهب مستقل
بود وقال ابن خلكان انه كان اماما فى فنون كثيرة منها التفسير والحديث
والفقه والتاريخ وغير ذلك وله مصنفات مليحة فى فنون عديدة تدل
على سعة علمه وغزارة فضله وكان من الائمة المجتهدين ولم يقلد احدا وقد نقله
ابو الفرج المعافى بن زكريا النهروانى المعروف بابن طرارى برح ...
مذهبه وذكره الشيخ ابو اسحق الشيرازى فى طبقات الفقهاء والمحدثين
وقال الامام اليافعى هو احد العلماء الاعلام صاحب التفسير الكبير والتاريخ
الشهير والمصنفات العديدة والاوصاف الحميدة كان مجتهدا لا يقلد احدا
وقال امام الائمة المعروف بابن خزيمة ما اعلم على الارض اعلم من محمد بن
جرير ولقد ظلمته الحنابلة وقال السيوطى انه بلغ رتبة الاجتهاد المطلق المستقل
ودوّن لنفسه مذهبا مستقلا وله اتباع قلدوه وافتوا وقضوا بمذهبه يسمون الجريرية
قال الخطيب كان احد ائمة العلماء يحكم بقوله ويرجع اليه انتهى القصه جمله علما
مجتهدين كه بعد از ائمه اربعه شده واند قرنا بعد قرن الى يومنا هذا كه مذهب بعضى
از انها شيوع يافته ومذهب اكثرى از انها در از منه فاسده به سبب تعصب
متعصبين شيوع نيافته اگر اسامى همه انها ذكر كرده شود يك دفتر عظيم گردد و
حال هر اقليم دريافتن هم مشكل در ملك ما يعنى در ملك هندوستان دررد
از ده صدى حضرت شيخ الشيوخ مولانا شاه ولى الله محدث دهلوى قدس
سره گذشته اند كه تبحر علم واجتهاد شان از تصانيف شان ظاهر است كتاب

مثل امام شافعی و بخاری بلکه جمیع اکابر دین رحمهم الله تعالی در کتب تواریخ
معاینه باید کرد معاندان در حق صحابه کبار طعن ها کرده اند از طعن این
کوران هرگز منقصت شان آن بزرگان نمی شود * و مجتهدین فی المذهب
و فی بعض المسائل صدها قرنا بعد قرن بوده اند ذکر اسامی آنها را این
مختصر هرگز متحمل نیست بلکه احاطه اسامی ایشان متعذر در کتب بیهقی و
کتاب معالم السنن و شرح السنة للبغوی مطالعه باید کرد واضح خواهد شد
که بسیاری از علماء ابرار قرنا بعد قرن بوده * طریق آنها چنین بود که مسایل
منقوله از ابی حنیفه و مالک و شافعی و ثوری و غیرهم من المجتهدین را اول بر
احادیث موطا مالک و صحیحین و بعد ازان بر احادیث ترمذی و ابی داود
و نسائی عرض میکردند پس هر مسئله را که موافق صحاح ستة می یافتند عبارةً یا
دلالةً یا اشارةً پس بهمون مسئله عمل میکردند و هر مسئله که مخالف
صحاح ستة می یافتند آنرا ترک می نمودند پس اگر در کدام مسئله احادیث
و اثار مختلف یافته میشد اجتهاد میکردند در تطبیق بعضی از آنها ببعضی
یا مفسر را قاضی بر مبهم می نمودند یا تنقیح سور و محل هر حدیث بر صورت
علیحده یا غیر ذلک تعمیل می نمودند پس اگر آن مسئله از باب سنن و آداب
می بود پس قایل بسنیت هر فعل از افعال مختلفه فی الاحادیث می شدند
و اگر مسئله از باب حلال و حرام یا از باب قضا می بود و اختلاف کرده اند
دران صحابه و تابعین و دیگر مجتهدین پس قرار می داوند آن مسئله را بر

۱۴

اجتهاد و آنچه از کتب اصول فهمیده میشود اینست که استفراغ الجهد فی
ادراک الاحکام الشرعیة الفرعیة عن ادلتها التفصیلیة الراجعة کلیاتها
الی اربعة اقسام الکتاب والسنة والاجماع والقیاس ویفهم من هذا انه اعم
من ان یکون ذلک باعانة البعض فی التنبه علی صور المسائل والتنبه
علی ماخذ الاحکام من الادلة التفصیلیة او بغیر اعانة منه پس در تعریف
مجتهد داخل شدند آن علما که متابعت مجتهدی میکنند در اکثر مسائل لکن
میشناسند دلیل هر مسئله از کتاب وسنت واجماع وقیاس واینچنین
علما در مذهب هر چهار مجتهدین قرنا بعد قرن بسیار گذشته اند و درین
زمان هم موجود اند اگر چه کم باشند قال الله تعالی قلیل من عبادی الشکور
و این علما را مجتهد نه دانستن مخالفت صریح است از اصول خود و آنچه بعض
علما نوشته اند که مجتهد درین زمان مفقود است غرض از ان مجتهد مستقل است
نه مجتهد مطلق و مجتهد مقید کما قال شیخ الحدیث الامام السیوطی فی رسالة الرد
علی من اخلد الی الارض ان التحقیق فی ذلک ان المجتهد المطلق اعم
من المجتهد المستقل وغیر المجتهد المقید فان المستقل هو الذی استقل بقواعد نفسه
وبنی علیه الفقه خارجا عن القواعد المقررة وهذا شیء فقد من الدهر الی
آخره و هکذا فی جامع علم الاصول لقدوة العلماء احمد بن عطا [illegible]
و قال المحقق الجلیل والمحدث النبیل العارف بالله الشیخ ولی الله فی
کتابه عقد الجید فما یظن بمن کان موافقا لشیخه فی اکثر المسائل لکنه

۱۵

[illegible]

تقدیم نمی‌رسد او را عمل بر ظاهر آن حدیث واجب است نزد امام اعظم و محمد
رحمهما الله اگرچه او عالم نباشد و حدیث محتمل التاویل والنسخ باشد و دلیل
این هر دو مجتهد آن است که ان ظاهر الحدیث واجب العمل به و هرگاه
قول مفتی دلیل است برای عامی با وجودیکه در قول هر مفتی احتمال خطا است
از روی استنباط و فهم تاویل و نسخ پس حدیث اگرچه احتمال تاویل یا نسخ
داشته باشد هرگاه بعامی خواهد رسید او را عمل بران واجب خواهد شد لان
قول الرسول صلعم لاینزل عن قول المفتی قال فی الکافی والحمیدی ای لا
یکون ادنی درجة من قول المفتی و نزد ابی یوسف هم غیر مجتهد را عمل بالحدیث نمودن
می باید بشرطیکه عالم باشد و عامی محض و جاهل نباشد چنانچه از هدایه و بحر الرائق
و در مختار و عنایه و غایة البیان وغیره بالا مذکور شد و همه می نویسند که خلافاً
لابی یوسف پس معلوم شد که راجح درین باب قول امام اعظم و محمد رحمهما الله است
زیرا که قول مرجوح را بلفظ خلافاً لفلان تعبیر میکنند ضابطه فقها همین است
فتامل وانصف ولا تتعسف و اقوال علماء خلف هم متضمن همچنین مضامین
از کتب صوفیه کبار و علماء اولی الابصار در جواب سوال اول مذکور شد
فراجع تمت و آنچه عوام این زمان میگویند که نصوص قرآن و حدیث را سوای مجتهد
کسی نمی فهمد این خلاف تصریحات اصولیین رحمهم الله است قد صرح الاصولیون
حتی صاحب فتح القدیر فی کتاب التحریر بان دلالة النص یخالف القیاس
فی ان القیاس یخص للمجتهد و دلالة النص یفهمها العوام ازین عبارت ثابت

16

خطابات شرعیه را الکه جز او مجتهد نیست وثانی آنکه تکالیف شرعیه ازاو ساقط
ست وثالث آنکه او مکلف ست بتحصیل مرتبهٔ اجتهاد واگر اختیار کردی
امر اول را پس اعتراف کردی بآنکه استدلال بالنصوص مشروط
بالاجتهاد نیست وهو المطلوب واگر اختیار کردی امر ثانی را پس حکم
کردی بسقوط تکالیف شرعیه از عاقل بالغ سالم عن العوارض وذالک
باطل بالاجماع واگر اختیار کردی امر ثالث را پس قایل شدی بالتکلیف
بما لیس فی وسعه وهو خلاف الشرع والعقل زیراکه تحصیل مرتبهٔ اجتهاد
سالبقاً غیر مقدور ست ونزدیک قائلین بحجیة القیاس در آیهٔ کریمه
فاعتبروا یا اولی الابصار اجتهاد وقیاس مراد ست از لفظ اعتبار
ومجتهدین مراد اند از لفظ اولی الابصار واجماع ست برآنکه بخطابات شرعیه
مکلف ست هر عاقل بالغ وتکلیف شرعی مختص بمجتهد نیست پس ثابت
شد که فهم خطابات شرعیه هم مختص نیست بمجتهد وآنچه بعض علما نوشته اند که
غیر مجتهد را تقلید مجتهد واجب ست غرض از ان تقلید فی المنصوصات نیست
بلکه تقلید در مسائل اجتهادیه قیاسیه مراد ست حیث صرح فی شرح مسلم الثبوت
بان کل عالم له اصابة الحکم المنصوص علیه مطلقاً سواء کان قطعیاً او ظنیاً بحسب
الدلالة والاثبات وما کان ظنی الثبوت اعنی القیاس فهو المختص بالمجتهد وقال
القاضی عضد الملة المستفتی المقلد والمفتی المجتهد والمستفتی فیه هو المسایل الاجتهادیة
انتهی محصله پس ثابت شد که در منصوصات حاجت تقلید نیست هر

17

ما تمسکتم بها کتاب الله و سنة رسوله بلفظ فیکم و تمسکتم عام ست
خاص بمجتهد نیست بلکه هر امّی دران داخل ست قال رسول الله
صلعم انا امة امیة لا نکتب ولا نحسب آخره رواه البخاری
و مسلم و در جامع الاصول آثار از حضرت عمر مروی ست
دلالت میدارند بران که معنی قران و حدیث می فهمند
اہل بادیه و نسا و صبیان * بالجمله بسیار آیات و احادیث
برین معنی دلالت میدارند که ازان بطریق تمثیل درینجا تلاوة
کرده شد فان المنصف یکفیه التمثیل والمتعصب تابع للاباطیل
لا یفیده قراءة القران مع الانجیل و روایة سائر وحی الجبرئیل *
والله اعلم بالصواب والیه المرجع والمآب بعد ملاحظه این رساله
بر اصحاب فکرت و ارباب بصیرت مخفی و محتجب نخواهد بود که در باب عمل
بالحدیث لغیر المجتهد استدلال از قران مجید یا کتب متداوله حدیث
و آثار صحابه و تابعین و تبع تابعین یا احتجاج باقوال مجتهدین سلف
رضوان الله علیهم اجمعین نموده شد وانچه اقوال علماء خلف ذکر
کرده شد محض بطور شواهد ست نه بطرز اصل و دلیل پس هر که رد
برین مدعا قصد کند او را هم لازم ست که رعایت در اثبات دعوی
خود همین طور مرعی دارد که اصل ثبوت دعوی مبتنی باشد بر آیات
و حدیث مخبر موجودات علیه افضل الصلوات و آثار قرون ثلثه

اوپر خواص وعوام کی واضح ہو جیو کہ یہہ چند سوالات
ملک کوہستان میں یعنی خراسانمین حنفی ملاؤن
سنگستانیون نے کرکی بیچ خدمت جامع المعقول و
منقول کشاف الدقائق افضل اصول جناب فیضاب
فضائل الکتاب مصدر فیض ازلی مولانا مرشدنا
مولوی فیاض علی افاض اللہ علینا من فیض الخفی
والجلی خلف الرشید جناب مستطاب مولوی الہی
بخش عظیم آبادی سلمہ اللہ تعالی کی پیش کئی سو جناب
مولانا موصوف نی جوابات سوالات مذکور کی کتب
اسلاف فقہ معتبرہ سے مدلل کر کے ارقام فرما دئی
اور جب مولانا موصوف ملک کوہستان سے طرف ہندوستان
کی تشریف لائی اور طرف جا سکونت اپنی کے یعنے عظیم اباد
روانہ ہوئی سو ناگاہ گذر جناب موصوف کا درمیان
دہلی کی ہوا تو یہہ کاتب الحروف بھی ملاقات خاص سے
فیض یاب ہوا اگرچہ اوصاف حمیدہ تو جناب مولانا

19

موصوف کی مخبرین ثقات سے سنا کرتا تہا مگر موافق خبر مشہور
لیس الخبر کالمعاینۃ کی یہہ آرزو تہی کہ اگر پروردگار
مشرف بزیارت کروا دی تو کیا خوب ہو سو مقتضا حکم
الٰہی کا یون ہوا کہ جناب مولانا موصوف کو پروردگار عالم درمیان
دہلی کی لایا اور اس فقیر کو بامید تمام مشرف بزیارت
کروایا اور فی الحقیقت جیسا کہ جناب موصوف کو مخبرین
ثقات سی سنا تہا ویسا ہی پایا اور یہہ استفتا کہ جسکا اوپر
ذکر کیا گیا کہ جو سنگستانیونکی سوال کئی تہی نقل اوسکی ہمراہ
جناب مولانا موصوف کی تہی سو اس فقیر کی بہی نظر سے گذری
تو وہ نقل فتوی مذکور کی جناب مولانا سی لی لی اور مد
نظر چند اشخاص خاص الخاص یون ہوا کہ اس فتوی مذکور
کو بطور رسالہ کی طبع کروا دیجئی سو بفیض الفیوض فی منع التقلید
بمعرض النصوص اسم قرار دیکر واسطے نفع خواص و عوام کی طبع
کروا دیا فقط

٢٠ ١ ٢ ٨ ٣٠ ٣٠
ھ ١ ٣٠٠ ٩ ٣٠
٣٠ ٦ ٥
٨٠ ٨٠ ٥
١

در مطبع العلوم حافظ احمد طبع شد

٣٠